

TÁRGYAS SZÓSZERKEZETEK AZ OROSZ NYELVBEN (A TÁRGY KIFEJEZÉSE TAGADÁS ESETÉN)

KOCSONDINÉ BÉKÉSI MÁRTA

A nyelvészeti szakirodalomból ismeretes, hogy a szószervezetek két (vagy több) tagból álló szoros lexikai—grammatikai viszonyban levő általános viszonyokat kifejező egységei a nyelvnek. A szószervezeteket V. V. VINOGRÁDOV a következő módon határozza meg: «словосочетание организуется около одного знаменательного слова, являющегося стержнем словосочетания; это обнаруживается как в формальной, так и в смысловой его стороне. Конструкционные свойства словосочетания чаще всего определяются морфологическим строем его господствующего стержневого слова.»*

A tárgyias szószervezetek alaptagja a tranzitív ige. A tranzitivitás az igenek olyan tulajdonsága, amely tárggyal való bővíthetőséget jelent. A bővítmény azt a dolgot jelöli, amelyre a cselekvés irányul, hat.

A tárgyias szószervezetek tartalmát ily módon a valóságban lezajló cselekvések, folyamatok tág köre szolgáltatja, melyeket sajátos módon úgy tükröznek, hogy a cselekvő külső dologra való ráhatását, irányultságát ragadják meg, emelik ki, azaz „az igei tranzitivitásban a valóság folyamatainak az emberi szemlélet által, a nyelv által való megragadása, e megragadás módja tükröződik.”**

A tárgyias viszonyoknak a valóságból való levezetését illetően a vélemények eltérőek. Amíg E. SZ. SZKOVLIKOVA ezzel operál: «отношения между предметами и явлениями реальной действительности настолько многогранны, что для их обозначения могут использоваться разные грамматические стандарты, грамматически обобщенно фиксирующие различные стороны этих отношений», addig G. A. BOBROVA állítja, hogy a szavak szintaktikai pozíciói nem függhetnek csupán az objektív valóságtól, mert ez esetben a szerkesztés szabályai a különböző nyelvekben egybeesnének.* A szinonim tárgyias szerkezetek nagy száma már az orosz nyelven belül is jelzi a jelenségek sokféle tükrözését [ссужать деньги кому-л./ссужить кого-л. деньгами; налить воду в бачок/налить бачок водой; stb.]; s számos példával illusztrálhatók a különböző nyelvek — esetünkben az orosz nyelv — tárgyias igei szerkezeteinek megfelelői, illetve eltérései azonos viszonyok jelölése esetén.

A tárgyias szószervezetek struktúráját az ige szemantikai tartalma s morfológiai sajátosságai határozzák meg. Szerkezeti jegyeik magukon viselik az adott nyelv törvényeit, sajátosságait: «в правилах сочетания слов, в закономерностях обра-

* Виноградов В. В.: Вопросы изучения словосочетаний. ВЯ 1954. № 3, 4.

** H. MOLNÁR ILONA: Az igei csoport, különös tekintettel a vonatokra. Általános Nyelvészeti Tanulmányok. VI. 237. 1.

* Боброва Г. А.: Способы выражения объекта в синонимичных глагольных словосочетаниях. РЯШ. 1975. № 4. 78—79. о.

зования разных видов и типов словосочетаний ярко проявляется национальная специфика языка».**

Szerkezeti jegyeik alapján az orosz nyelv tárgy-as viszonyokat kifejező szókapcsolatai a következő főbb változatokat mutatják:

$N - V_{tr} - N_a$ [рубить дерево, читать книгу];

$N - V_{tr} - N_g$ [достигать успехов, избежать судьбы];

$N - V_{tr} - N_d$ [мешать работе, помочь другу];

$N - V_{tr} - N_i$ [управлять машиной, командировать группой].

Mint ahogy az igei tranzitivitást tág értelemben használjuk, e főbb típusok tovább tagolhatók és bővíthetők prepozíciós tárggyal is, aszerint, hogy a szó szerkezet alaptagjául szolgáló tranzitív ige az irányultság jegyén túl más, illetve milyen más jelentésárnyalatot tartalmaz.

A tárgy kifejezése tagadás esetén

Az orosz nyelv egyik jellemző sajátossága, hogy az alaptípusul vett tárgy-as szó szerkezet ($N - V_{tr} - N_a$) determinánssa (N_a) az accusativuszi tárgy tagadást jelentő igék ($неV_{tr}$) esetében genitivuszi tárggyal (N_g) váltakozik. A jelenség mind elméleti, mind gyakorlati szempontból érdeklődést vált ki. Az orosz nyelv szó szerkezeit, illetve szintaxisát tárgyaló valamennyi nyelvkönyv és nyelvtani irodalom — noha nem egyforma mélységgel — foglalkozik ezzel a jelenséggel; gyakran csak tényszerű megállapítására szorítkozva, máskor pedig néhány megfontolással indokolva az accusativuszi, illetve a genitivuszi tárgy aktualitását. Például: «вместо винительного может быть употреблен и родительный падеж без предлога при отрицании: не дают прав, не трогнул волоска, не ожидал возражения... сравнительно с винительным родительный в этом случае усиливает отрицание».*

A. N. GVOZDEV megállapítja, hogy az accusativuszi, valamint a genitivuszi tárgy az ige és a determinánssa között fennálló azonos viszonyt jelöl, ezért sok esetben mindkét eset egyaránt alkalmas a tárgy jelölésére: письмо он не написал (письма он не написал; он не встретил сестру) он не встретил сестры. Ezt indokolva utal a közöttük levő eltérésre is: az accusativuszi tárgy konkrét és főleg személynév jelölésére szolgál; a genitivuszi viszont azt jelöli, hogy a cselekvés nem fogja át az egész tárgyat.**

Az akadémiai nyelvtan egyértelműen megállapítja, hogy tagadás esetén a birtokos eset használata általános szabály, noha a tárgyeset használata is előfordul.

A birtokos és a tárgyeset használata tagadást jelentő tárgy-as igék bővítményeként nyelvtörténeti érdeklődést is kiváltott, s a vizsgálatok szerint a korai nyelvtanok a birtokos eset használatát kötelezőnek tartották.***

Mivel grammatikai szabályok a két névszóeset alkalmazását nem kategorizálják, a téma vizsgálatánál a tárgy-as szó szerkezetek példatárából kiindulva vonhatunk le megállapításokat arra vonatkozóan, hogy a mai orosz nyelvben az accusativuszi, illetve genitivuszi tárgy használata mely esetekben élvez prioritást a tárgy-as ige tagadásánál.

** Виноградов В. В.: i.m. 4. o.

* Земский А. М., Крючков С. Е., Светлаев Л. В.: Русский язык. Часть вторая. М. 1963. 43. o.

** Гвоздев А. Н.: Современный русский литературный язык. М. 1973. П. 108. o.

*** Коут И.: Прямое дополнение в отрицательных предложениях. ВЯВШ. 1960. № 2.

Az általunk vizsgált mintegy száz szépirodalmi és publicisztikai területről vett tárgyas szószerkezet 75%-a genitivuszi és 25%-a accusativuszi. Az előbbieket nagyobb aránya megerősíteni látszik azt a tankönyvekben elterjedt megállapítást, mely szerint tagadásnál a tárgyesettel kifejezett tárgy birtokos esetben kerül; de lehetővé teszi annak megerősítését is, hogy „mé gaz erős vonzatban tárgyi értelemmel fellépő tárgy eset sem alakul át mindig birtokos esetté.”*

Az N — не V_{tr} — N_g csoport

1. A birtokos eset jelöli a mondat tárgyát erős, határozott tagadásnál. A tagadást gyakran tagadószók, névmások nyomatékosítják [ни, ни один, ни одна, ни одно, никакой, ismétlődő tagadószók ни ... ни ..., stb.]

«Он не знал ни города, ни расположения частей.» «Как ни одной поблажки не сделал бы своей совести!» «Он сказал, что больше не будет писать ни одной строчки.» (А. Тоболяк: История одной любви). «Он никогда не возглавлял ни одной стройки...» «Но никогда он при этом не утрачивал ни хорошего настроения, ни уверенности в том, что непреодолимое преодолеть можно.» (В. Кожевников: Лилась река, Белая ночь). «В частности, не нашел ни малейшей связи между действиями...» «Но секретарь ... старался не проронить ни одного слова» «Никаких я ваших стихов не читал.» (М. Булгаков: Мастер и Маргарета)

2. Állandósult szókapcsolatok, elsősorban elvont főnévvel jelölt tárgyi bővítménnyel [не иметь возможности, права, отношения, понятия, значения; не обращать внимания; не находить себе места; не делать секрета stb.] is genitivuszi tárgy áll.

«К делу это прямого отношения не имеет.» (М. Булгаков: Мастер и Маргарета). «В облаке пара на нас никто не обратил внимания.» (Москва и Москвичи). «Где они — понятия не имею.» (А. Рыбаков: Тяжелый песок). «Щенок метался по комнате, не находил себе места...» «А на Жука Татьяна даже не обратила внимания.» (М. Колосов: Старая акация)

3. Az érzékelést, gondolkodást, kívánságot kifejező tranzitív igék mint [видеть, слышать, понимать, замечать, думать, знать, желать, хотеть, чувствовать stb.] esetén az ige szemantikája birtokos esetet diktál tagadásnál:

«Вы что, думаете, я не знаю его обязанностей?» (В. Кожевников: Полюшко-поле). «Снарядов здесь не жалели, куда их девать после войны.» «Ползунов никогда не знал для себя покоя, спокойствия.» (В. Кожевников: Белая ночь). «Гурины многих своих родственников не узнают, некоторых просто не знают, особенно своих невесток.» (М. Колосов: Старая акация). «Но растерявшийся поэт этих сигналов не понял.» «Я лично не вижу ничего дурного в этом звере.» (М. Булгаков: Мастер и Маргарета). «Здесь не увидеть уныльных, однообразных кварталов.» (Л. Брежнев: Целина). «Такого парня не любить нельзя.» (В. Кожевников: Пустыня). «Штукатурку облезлую вижу, амфоров не вижу...» (В. Кожевников: Пустыня)

Ezen igecsoportnál a tárgyi bővítményt jelölő főnév elvont és konkrét tárgyat is jelenthet.

4. A tranzitív ige bővítménnyel partitivuszi értelmű, a birtokos eset használata tagadásnál csaknem törvényszerű:

* PAPP FERENC: Könyv az orosz nyelvről. Gondolat Kiadó. Bp. 1979. 275. o.

«Он не показывал страха.» «И даже самые бывалые ... искали себе убежища от жары ... и не находили прохлады.» (В. Кожевников: Пустыня)

5. Elvont fogalmat jelölő bővítmény esetén. E jelenségre utalnak már a legkorábbi idevonatkozó irodalmak az accusativuszi és a genitivuszi tárgy korrelációjára vonatkozóan. Erre hivatkozik többek közt THOMAS F. MAGNER is: „the object will appear in the accusative case when it has definite concrete meaning... while the genitive case is selected when object and action have abstract significance.”*

«Но эта мера не гарантировала ему полного спокойствия.» «Я бы отдала предпочтение тем, кто хорошо владеет машиной, но не утрачивает при этом крестьянской любви, крестьянской преданности земле...» «Никогда и нигде не испытывал своей нужности людям в такой мере.» «Но не будем терять надежды.» (В. Кожевников: Полюшко-поле, В дальнем плавании). «А. Александрович со своей верой в себя и в медицину не допустит такого безобразия.» (Спутник)

6. A birtokos esetet vonzó tranzitív igék tagadás esetén is megtartják eredeti vonzatukat [ждать, жалеть, хотеть, просить stb.]

«Танков на фронте не боялся как их здесь.» «Снарядов здесь не жалели, куда их девать после войны.» (В. Кожевников: Пустыня, Белая ночь). «Я никогда не жалел времени на то, чтобы подробно, обстоятельно побеседовать каждым.» (Л. Брежнев: Целина)

7. Az igeneves szerkezet tárgyi bővítményét birtokos esetben álló főnév fejezi ki tagadásnál.

«Он рассказывал не упуская малейших подробностей.» «Мог сутками работать, не испытывая радости.» (В. Кожевников: Полюшко-поле). «... кричал он, смеясь, но не сводя несмеющегося глаза с поэта.» (М. Булгаков: Мастер и Маргарета). «Который после нанесения удара не снижая хода и не меняя курса ушел, не взирая на подосваемые сигналы бедствия.» «... где возводился новый город еще не имеющий названия.» «Друзья, не поняв шутки, тянули профессора от привлака ...» (В. Кожевников: В дальнем плавании). «Женщина же тем временем, не теряя благодушного выражения лица, ...» (М. Булгаков: Мастер и Маргарета)

I. KOUT véleménye szerint ezt a formát az írott nyelvben használják.

8. A не надо, не слышно, не видно, не нужно predikatív szerkezet determinánsa birtokos esetben áll.

9. A felszólító módban álló tranzitív ige tagadásánál többségében birtokos eset jelöli a bővítményt.

«Ну не делайте такого лица.» (В. Ким: По ту сторону). «... не напрягайте головы и старайтесь поменьше думать.» (М. Булгаков: Мастер и Маргарета). «Не учитывайте того обстоятельства, что я лучше вашего знаю дело.» (В. Липатов: И это все о нем). «Как пень водой не поливай, деревья из него снова не вырастишь.» (В. Кожевников: Полюшко-поле)

* THOMAS F. MANGER: Negation and case selection in Russian. 531. il.

A főnévi tárgyeset (N_a) elsődleges funkciója a tárgyas ige bővítményének jelölése, olyan tárgy jelölése, melyet a cselekvés teljességében érint, áthat. Szemben a genitívuszi főnévvel kifejezett tárgyi bővítménnyel, amelyet csak részben, illetve nem teljességében fog át az igei cselekvés. E különbség szolgál alapul tagadás esetén az accusativuszi tárgy aktualitásánál.

1. amikor olyan tárgyról van szó, amely a beszélő számára konkrét, ismert, teljes tagadásánál csaknem állandóan megmarad az accusativuszi tárgy.

«И Бернара в ящик свой улов еще не уложила — сама доставить в зоопункт желает.» (В. Кожевников: Пустыня). «Жалел я ее очень и ругал Федора — не уберег мою первую мальчишескую любовь.» (М. Колосов: Гавр. любовь).

2. Ez a használat következetesebb, amikor a bővítmény élőlényt jelölő személynév.

«Я не хожу Зою Аркадьевну в комнате.» «Пашу не вижу.» «Я до сих пор не обманывал Варвару Павловну.» «Завтра я Варю не увижу.»

3. Accusativuszi tárgy szerepel olyan kérdő mondatokban is, amikor igenlő választ, megerősítést sejtetünk, várunk a negatív ígére:

«Неужели я не знаю эту траву? Не подстроил ли он все это сам?» (В. Солоухин: Белая трава). «Кажется я не держал улыбку.» «Вы не можете подождать минутку?» (М. Булгаков: Мастер и Маргарета)

4. Accusativuszi tárgy szerepel azokban a mondatokban is, amelyekben a tárgyi bővítmény megelőzi az igei állítmányt.

«Будто они маленькие и дорогу не знают.» «Я вот, мама, наш двор не узнавал.» «Пенсию я ведь не получаю — все документы в войну пропали.» (М. Колосов: Старая акация) «Но эту комнату не занимать, постельное белье можно не менять.» «Можете дальнейшее не записывать, — обратился он к секретарю.» (М. Булгаков: Мастер и Маргарета). «А ты машину не бережешь, значит и овцу понять тебе ума не хватает.» «Сорокин о себе правду не скрывает.» (В. Кожевников: Пустыня)

5. A jelzővel és névmásokkal kísért tárgyi bővítmény ha megelőzi a tagadó értelmű igei állítmányt, tagadás esetén is accusativuszi marad:

«А степную траву не продавай.» «Да только свою личную жизнь, ты не выстроил.» «Молодое поколение теперь в избе не удержишь.» (В. Кожевников: Полюшко-поле). «Я тяжело раненный свой боевой пост не покидал и того же самого всем велел.» (В. Кожевников: В дальнем плавании)

6. Némely állandósult szókapcsolatban és közmondásban is accusativuszi tárgy szerepel tagadás esetén: «не потерять голову»; «не отдал честь»; «не тьяни душу»; «курицу яйца не учат»;

«Чтобы ты не совал нос в мои дела.» «Ну так ты не тьяни душу, говори, как она называется.» (В. Солоухин: Белая трава). «Сорокин о себе правду не скрывает.» (В. Кожевников: Пустыня)

7. Állító értelmű kettős tagadás esetén az igei bővítményt szintén accusativuszi tárgy fejezi ki.

«... и еще одно немаловажное обстоятельство не могло не тревожить советскую делегацию.» (Физк. и спорт)

8. Amennyiben a tagadás a főnévi igeneves szerkezetben a főigét érinti, a bővítményét accusativuszi tárgy jelöli. Ilyenkor nem a cselekvés és a tárgy közötti kapcsolatot tagadjuk, hanem az infinitívusszal jelölt cselekvést.

«Никак нельзя было не пожалеть это кроткое провинциальное создание.» (Л. Леонов) «Ему сказалося, что женщина не может полюбить простого, обыкновенного мужчину.» (В. Ким: По ту сторону)

9. A grammatikai tárgy accusativusszal történő jelölését stílusjegyek is irányítják. Így rendszerint megmarad tagadás esetén is a megszemélyesítés, hasonlat irodalmi alkalmazásánál:

«Нельзя скрывать правду.» (М. Горький) «Никто не смеет поднять руку на Кремль.» (К. Паустовский: Начало неведомого века) «Сорокин о себе правду не скрывает.» (В. Кожевников: Пустыня)

10. Z. UGLITZKY megfigyelései rámutatnak arra a jelenségre, hogy az ige néha olyan szoros szemantikai egységet alkot a tárgyi bővítménnyel, hogy az ige tagadása nem hoz változást szerkezetében. A példák a mindennapi élet tárgyas viszonyait tükröző szószervezetekre vonatkoznak: «не варила себе обед»; «еще не потерял веру в человека»; «не совал нос в мои дела»

«Я не выходил из дома и не ел суп, который ...» (Т. Тохтамов: Слово отца)

11. A beszélt, élő nyelv igen széles körű példatárát nyújt az accusativuszi tárgy konstatálására tagadás esetén. A szakirodalom bátran hivatkozik e jelenségre, „kizárólagos” jelleget tulajdonítva neki.

«Так не умрешь, не выгорив это слово.»

TH. F. MAGNER a tagadás melletti tárgy vizsgálatakor szükségesnek vélte a beszélt nyelv elválasztását és a magyarázatul szolgáló kritériumok megkeresését: „it seems imperative that the situation in Spoken Russian should be considered separately from that in Written Russian, and that criteria for case selection should be, first of all, formal ... and then semantic.”* Megállapítása, úgy véljük, közel áll a nyelv más, szépirodalmi, publicisztikai stb. területéről vett példákhoz levont következtetésekhez.**

A fentiekben csoportosított példáknál arra utaltunk, hogy mely esetekben elsődleges és csaknem kizárólagos a genitivuszi, illetve accusativuszi tárgy használata az igei cselekmény tagadásánál. A nyelv példatára arra is enged következtetni, hogy a két eset parallel alkalmazása is gyakori.

«Он не знает дороги к партизанам — ответила мать.» (А. Рыбаков: Тяжелый песок) «Будто они маленькие и дорогу не знают.» (М. Колосов: Старая акация)

Több törekvés tapasztalható a formai kritériumok felkutatását illetően is. A legáltalánosabb ezek közül a grammatikai homonímia. Amennyiben a főnévi birtokos eset egybeesik a többesszámú tárgyessel, az accusativuszi tárgy a jellemző.

«Наверное, дядя не может найти работу по душе.» (Т. Тохтамов: Слово отца) «Я погоду не угадываю.» (В. Кожевников: Полюшко-поле) «Машину мы не закажем.»

A szakirodalomban elfoglalt álláspontok fokozódónak látják azt a tendenciát, hogy az accusativuszi tárgy a mai orosz nyelvben tagadás esetén kiszorítja a genitivuszi tárgyat, noha a nyelv különböző területein nem azonos mértékben. E megállapítást a kérdés történeti áttekintése is bizonyítani látszik.*

* TH. F. MANGER: i. m. 533—534. o.

** Lásd: TH. F. MAGNER: i. m. 541. o.

* И. Коут: Прямое дополнение в отрицательных предложениях в русском языке. РЯвШ 1960/2. 27. o.

A tagadás melletti tárgy kifejezése az orosz nyelvben nem egyszerű kérdés, s különösen a nyelvet elsajátítók számára okoz problémát, gondot, mivel az esetek megválasztásának feltételei különböző természetűek — az ige szemantikai tartalma a bővítményül szolgáló főnévi szemantikai tartalma, a tagadás mértéke, a stílusjegyek s az állandósult szókapcsolatok egyenlő mértékben indokolhatják.

IRODALOM

1. TH. F. MANGER: Negation and Case Selection in Russian. World 11, 1955, N. 4.
2. H. MOLNÁR ILONA: Az igei csoport, különös tekintettel a vonzatokra. Általános Nyelvészeti Tanulmányok. VI.
3. PAPP FERENC: Könyv az orosz nyelvről. Bp. Gondolat 1979.
4. Z. UGLITZKY: Accusative and Genitive with Transitive Verbs preceded by a Negative in Contemporary Russian. The Slavonic and East European Review, 34, 1956.
5. К. Болла, Э. Налл, Ф. Папп: Курс современного русского языка. Вр. 1968.
6. А. Н. Гвоздев: Современный русский литературный язык. Изд-во Просвещение, М. 1973.
7. Л. А. Дерибас: Прямое дополнение при переходном глаголе с отрицанием. РЯВШ. 1956/2.
8. И. Коут: Прямое дополнение в отрицательных предложениях. РЯВШ. 1960/2.
9. З. Д. Попова: Винительный падеж при глаголах с отрицанием. РЯЗР. 1973/2.
10. Е. Н. Смольянинова: Глагольные словосочетания, выражающие объективные отношения в современном русском языке. Автореферат диссертации. М. 1964.

AKKUSATIV — WORTGEFÜGE IN DER RUSSISCHEN SPRACHE (AUSDRUCK DES OBJEKTS BEI VERNEINUNG)

MÁRTA BÉKÉSI-KOCSONDI

Die Studie macht aufgrund von etwa hundert, vom Gebiete der Belletristik bzw. der Publizistik entnommenen Wortgefügen Feststellungen darüber, in welchen Fällen in der heutigen russischen Sprache der Gebrauch des Akkusativ- bzw. des Genitiv-Objekts bei der Negation des Akkusativ-Verbs Priorität genießt.

КОНСТРУКЦИИ С ПЕРЕХОДНЫМ ГЛАГОЛОМ (ВЫРАЖЕНИЕ ДОПОЛНЕНИЯ ПРИ ОТРИЦАНИИ)

КОЧОНДИНЭ БЕКЕШИ МАРТА

Автор в своей работе на материале анализа более ста конструкций с переходными глаголами, взятых из художественной литературы и публицистики, рассматривает вопрос, когда в современном русском языке при отрицании переходного глагола предпочитается употребление винительного падежа и когда родительного падежа.